

B. VAITKUTĖ

PIRMYKŠTĖS PASAULĖŽIŪROS REKONSTRAVIMO GNOSEOLOGINIS ASPEKTAS

Pirmykštė pasaulėžiūra, kurioje slypi visų šiuolaikinių dvasinio gyvenimo formų (religijos, meno, mokslo ir kt.) ištakos, yra viena iš aktualių bei įdomių mokslo problemų. Ji suprantama ir aiškinama labai nevienodai. Kaip nurodo vokiečių marksistas R. Vaimanas, įvairių požiūrių esama ir marksistinėje literatūroje. „Filosofija, etnologija, folkloristika, antropologija, senovės mokslas, religijos istorija, psichologija — kiekvienas šių mokslų iškelia savitą mito supratimą“¹, — rašo jis.

Pirmykštės pasaulėžiūros sistemos negalima rekonstruoti įprastais metodais, kokiais buvo atkurta, pavyzdžiui, jonėnų natūrfilosofija; pirmykštė pasaulėžiūra turi būti atsargiai išlukštenta iš labai įvairios, per daugybę amžių susiklosčiusios medžiagos². Jeigu teisinga mokslinė metodologija nulemia apskritai kiekvieno tyrinėjimo sėkmę, tai, sprendžiant pirmykštės pasaulėžiūros klausimus, filosofijos metodologinis vaidmuo yra ypač svarbus. Tyrinėtojas turi atskirti įvairiausias to paties fakto interpretacijas, nustatyti jas nulėmusius ankstesniųjų tyrinėtojų principus bei tų interpretacijų pagrindus darytas hipotezes ir pan.

Pirmykštės pasaulėžiūros problema iki šiol tyrinėta daugiausia religijos kilmės aspektu.

Dabar kai kurie tarybiniai filosofai³, ir ypač liaudies demokratijos šalių marksistai⁴, jau daugiau dėmesio skiria kitiems pirmykštės pasaulėžiūros analizės aspektams, neigdami šiuo metu dar vyraujančią požiūrį, kad pirmykščiai vaizdiniai tešą religiniai vaizdiniai, pirmykščio žmogaus tamsumo, dvasinio pasaulio skurdumo rezultatas. Klausimas apie žmonijos dvasinės kultūros priešistoriją šiuo metu labai plačiai gvildenamas užsie-

¹ P. Вейманн, Литературоведение и мифология.— «Вопросы философии», 1969, № 3, стр. 176.

² «Общая история философии», т. 1, СПб. 1910, стр. 5.

³ А. Н. Чанышев, Проблема происхождения философии.— «Философские науки», 1965, № 4; В. Ф. Зыбковец, Человек без религии, М., 1967; Э. Мешкаускас, Практика — основа познания объективных законов природы (канд. диссерт.), М., 1956.

⁴ К. Гулиан, Амбивалентность первобытного мифа.— «Философские науки», 1968, № 1; А. Геде, Миф и философское знание.— «Философские науки», 1968, № 6 ir kt.

nio moksle. Čia norėta atkreipti dėmesį į tai, kaip pirmą kartą pasaulėžiūros problemą galima spręsti, naudojantis marksistine metodologija ir lenininiu filosofiniu palikimu.

Kokiais aspektais yra tirtina pirmą kartą pasaulėžiūra, mes galime nustatyti, išsiaiškindami žmogaus vaizdinių prigimtį, jų funkcijas bei formavimosi priežastis ir pagrindą. Kaip reikia suprasti žmogaus vaizdinių atsiradimo paslaptį, K. Marksas paaikškino „Kapitale“: „Technologija atskleidžia aktyvų žmogaus santykį su gamta, betarpišką jo gyvenimo gamybos, o kartu ir visuomeninių jo gyvenimo sąlygų bei iš jų kylančių protinių vaizdinių gamybos procesą“⁵. „Protinių vaizdinių gamybos procesas“ marksistinėje filosofijoje traktuojamas kaip materialinėje veikloje perdirtos tikrovės idealus atgaminimas žmogiškais formomis. Aiškinant pačios sąmonės kilmę, marksizmas remiasi lemiamu darbo veiklos veiksmu. Visų pirma darbo procese vyksta aplinkos reiškinių bei savybių pažinimas ir tikslingas jų panaudojimas. Todėl žmogaus sąmonės atsiradimas reiškia tikrovės racionalių pažinimo gimimą, nes „sąmonė savo esme yra pažinimas“⁶. „Žinojimas yra vienintelis jos aktas“⁷, — rašė K. Marksas. Kiekvieno gyvo organizmo elgesio sėkmė priklauso nuo jo turimos informacijos apie išorinę aplinką adekvatiškumo. Žmogiškasis „žinojimas“ laikytinas aukščiausiu tokios informacijos lygiu.

Žmogaus mąstyme ir jutiniame suvokime tikrovės objektai atsispindi ne betarpiškai, bet visuomeninės praktinės veiklos „terminais“. Todėl vienas ir tas pats gamtos objektas įvairių epochų žmonių gali būti suvokiamas skirtingai (pavyzdžiui, anglis arba akmuo pirmą kartą žmogui reiškia ne tą patį, ką reiškia XX amžiaus žmogui, nes atlieka jau kitas funkcijas), nes tikrovė pati savaime savo tvarkos ir struktūros neatskleidžia — ji yra rekonstruojama istoriniame pažinimo procese tiek, kiek visuomenė sugeba tikrovę praktiškai pertvarkyti.

Taip suprantant pažinimo procesą, į pirmą kartą pažintinę veiklą reikia žiūrėti kaip į pirmą kartą praktikai adekvatų procesą, kaip į procesą, kuriame tikrovė buvo rekonstruojama tiek ir tokiu požiūriu, kiek ir kaip pirmą kartą visuomenė sugebėjo ją pertvarkyti.

Pažintinį santykį su tikrove traktuodama kaip idealų praktikos atspindį bei to atspindžio prielaidą, marksistinė metodologija į pažinimo procesą leidžia žiūrėti kaip į iš esmės racionalių procesą, kurio kiekvienas etapas yra objektyviai sąlygotas, būtinas, dėsningas ir turintis savo reikšmę momentas istoriškai kintančioje pažinimo grandinėje.

Todėl į pirmą kartą „protinių vaizdinių gamybos procesą“ būtina pažvelgti ir gnoseologiniu aspektu — kaip į pirmą kartą, todėl ir patį sunkiausią

⁵ K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 333.

⁶ А. Валлон, От действия к мысли, М., 1956, стр. 39.

⁷ К. Маркс, Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, стр. 633.

pažinimo žingsnį, t. y. kaip į pirmykščio kolektyvo, kaip pažinimo subjekto, kūrybingos pažintinės veiklos vaisių. Analizuodami pirmykštę pasaulėžiūrą šiuo aspektu, turime abstrahuotis nuo subjekto individualių ypatybių bei jo psichikos būvių, į pirmą vietą iškeldami tokius veiksnius, kaip visuomeninės-istorines sąlygas ir tuos empirinės medžiagos perdirbimo būdus, kurie yra sociališkai determinuoti ir turi bendrą reikšmę. Gnoseologiniu aspektu pirmykštė pasaulėžiūra analizuotina kaip mokslinio pažinimo priešistorijos problema. Pagrindinis šios analizės uždavinys yra nustatyti, koku būdu ir kaip dar primityvios praktinės veiklos pagrindu žmonija žengė pirmąjį tikrovės pažinimo žingsnį, atsimenant, kad kiekvienas toks žingsnis, kaip sakė V. Leninas, yra tiek santykinis, tiek ir absoliutus⁸.

Problemos aiškinimas šiuo aspektu yra susijęs su jos pozityviu įvertinimu pirmykštės visuomenės gyvenimo sąlygų atžvilgiu. Kaip rašė F. Engelsas, dialektinė filosofija „pateisina kiekvieną tam tikrą pažinimo ir visuomenės išsivystymo pakopą jos laikui ir sąlygoms“⁹. Todėl pirmykščiai vaizdiniai traktuotini kaip vėlesnio mokslinio pažinimo priešistorijis, kaip reikšmingas specifiškai žmogiško protavimo atramos taškas.

Jei beveik visa ikimarksistinė filosofija (čia ryškiai išsiskiria tik G. Hegelis) pirmykščius vaizdinius apibūdino kaip kažkokią proto aberaciją, tuščius fantazavimus, aiškindama juos individo psichinio mechanizmo veikla, tai marksistinė gnoseologija, atskleidama ryšį tarp visuomenės materialinės veiklos ir žmogaus minties formų, suformavo naują profinių vaizdinių tyrimo aspektą, pagal kurį į pirmykštį pasaulio vaizdą reikia žiūrėti ir kaip į pagal pirmykštės praktines žinias sužmogintą tikrovę, atsimenant, kad, kaip sakė K. Marksas ir F. Engelsas, vaizdinių gamyba čia dar labiau priklauso nuo materialinės praktikos, jų ryšys yra dar glaudesnis ir betarpiškesnis¹⁰. Pažinimas yra prieštaringas procesas. Kiekvienas istoriškai sąlygotas pasaulio vaizdas, atitinkantis tam tikrą materialinio gyvenimo išsivystymo lygį, yra pasmerktas žlugimui — dialektiniam paneigimui. Naujas visuomeninės gamybos išsivystymo etapas neišvengiamai veda prie naujų praktinių žinių, kurios ilgainiui nebetelpa į seną teorinę schemą.

Nors kiekvienas pažinimo etapas turi specifinių bruožų, tačiau iš esmės jie reiškia vieningą žmogiškosios tikrovės kūrybą. Kiekviena nauja karta randa ne tik tam tikras gamybos priemones, bet ir apibrėžtą mąstymo medžiagą, kuria kaip pagrindu remiamasi tolimesnėje veikloje.

Moksliniam pirmykštės pasaulėžiūros problemos sprendimui didelę reikšmę turi V. Lenino teorinis palikimas. Mokslinio pažinimo priešistori-

⁸ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 166.

⁹ K. Marksas, F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 326.

¹⁰ K. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 3, М., 1955, стр. 24.

jo problemą V. Leninas kelia „Filosofijos sąsiuvinuose“. Jo mintys šiuo klausimu dar nėra deramai išanalizuotos. G. Hegelio knygos „Filosofijos istorijos paskaitos“ konspekte randame vietą, kur fantastiniame vaizdinyje apie sielą kaip saulės dulkelę V. Leninas išvelgia „užuominą apie materijos sandarą“¹¹. V. Leninas išsirašo ir pasibraukia G. Hegelio mintį, kad grynasis sąvokas reikia mokėti pažinti dar užslėptas istorinėse formose¹², naiviose fantastinėse konstrukcijose pastebėti mokslinio mąstymo užuomazgas¹³. Atskleisdamas istoriškumo principo turinį bei vystydamas dialektinio galvojimo principus, V. Leninas priėjo prie metodologinio mokslinio galvojimo priešistorijo problemos sprendimo. Jis rašė, kad, ir pažinimą aiškinant, reikia samprotauti dialektiškai, t. y. nelaikyti mūsų pažinimą užbaigtu ir nekintamu, o nagrinėti, kaip iš *nežinojimo* atsiranda *žinojimas*, kaip nepilnas, netikslus žinojimas darosi pilnesnis ir tikslesnis¹⁴.

Tiek K. Marksas ir F. Engelsas, tiek ir V. Leninas atkreipė dėmesį ir teigiamai įvertino tą G. Hegelio mintį, kad kiekvienas dvasios (pažinimo) vystymosi momentas yra būtinas, nes jo turinys turi objektyvią reikšmę. Apie tai galima rasti ir konkretesnių užuominų. Minėtame konspekte V. Leninas pasižymi dvejopą mitologijos tyrimo aspektą: 1) religijos ir mitologijos sąryšis, 2) mokslo ir mitologijos sąryšis¹⁵. Atskleisdamas dialektinį vystymosi supratimą, V. Leninas rašė, kad XX amžiuje su vystymosi principu sutinka visi, bet tas sutikimas yra toks paviršutiniškas, neapgalvotas, atsitiktinis, filisteriškas, kad tiesa tuo tik smaugiama ir subanalinama. Jei viskas vystosi, tai viskas pereina iš vienos formos į kitą, nes vystymasis nėra paprastas visuotinis ir amžinas augimas ar didėjimas¹⁶. Pažinimo vystymąsi suprantant kaip „perėjimą iš vieno į kitą“, teisėtai kyla priešistorinių galvojimo formų perėjimo į mokslinę formą problema. V. Leninas ypatingai pabrėžė, jog pažinimo raida yra prieštaringa: ji susijusi tiek su kokybiškai naujo atsiradimu, tiek su perimamumu.

Mokslinio pažinimo priešistorijo problema ypač aktuali pasidarė, moksluose įsigalint evoliucionizmo principui, kuris kiekvieną reiškinį reikalavo tirti jo vystymosi perspektyvoje. Tačiau, kaip pastebi V. Leninas, šis principas į buržuazinę filosofiją atėjo suvulgarinta forma. Pavyzdžiui, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje kai kurie pozityvizmo atstovai mokslo pirmtakais buvo linkę laikyti jonėnų natūrfilosofus, pabrėždami pastarųjų savarankiškumą, nepriklausymą nuo mitologinio religinio pasaulio su-

¹¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 237.

¹² Ten pat, p. 234.

¹³ Ten pat, p. 237.

¹⁴ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, p. 90.

¹⁵ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 237.

¹⁶ Ten pat, p. 241.

vokimo — tokiu būdu tarp mito ir logoso atsivėrė gili praraja¹⁷. Būta ir kitokių „Mythos“ ir „Logos“ problemos sprendimo tendencijų.

Kalbant apie logosą ir mitą, negalima pamiršti, jog tai nėra absoliučios priešybės. Į jas būtina žiūrėti kaip į „gyvas, sąlygines, judrias, kaip virstančias viena į kitą“¹⁸. Mokslinės teorijos negalėjo atsirasti kaip grynojo proto konstrukcijos, neturinčios nieko bendra su ankstesniu galvoji-mo būdu. Mokslų teorijos tuščioje vietoje neatsiranda. Jų atsiradimas — ilgas šimtmečius trukusio naivių mitologinių konstrukcijų pasikeitimo racionalesnėmis procesas. Mite matyti ryškėjantis logosas, nes jis atlieka tokią pat funkciją, kaip ir pastarasis: antropomorfinis pasaulio suvokimas yra pradinė pirmų žmonių kolektyvo pasaulio pažinimo pakopa.

Mokslinis tikrovės supratimas brendo mitologinio pasaulio supratimo rėmuose, kol galų gale su filosofijos atsiradimu pralaužė mito ribas, išsi-liedamas į mokslinių sąvokų kalbą. Kita vertus, kuriant mokslinį pasaulio vaizdą, mito kūrybos principai savo reikšmės neprarado ir tada¹⁹. (Net mūsų kalboje yra likę daug antropomorfizmo liekanų.)

Ikifilosofinis pasaulėvaizdis be pagrindo dažnai paliekamas už pažini-mo istorijos ribų, ir susidaro įspūdis, jog „pradžioje nieko nebuvo <...>, o paskui europietiško mokslo ir filosofijos horizonte kaip iš kokios tam-sios Hesiodo bedugnės vienas po kito staiga pasirodė Falesas, Anaksimenas, Anaksimandras“²⁰.

Kaip minėta, pirmą kartą pasaulėžiūra buvo tyrinėjama daugiausia kaip religijos filosofijos problema, todėl čia iškeltos hipotezės akcentavo pir-mykščio žmogaus „nemokšišumą“, tamsumą, pirmų žmonių pažinimo „iš-kreiptumą“ ir pan., ugdydamos negatyvų požiūrį į visą pirmų žmonių dvasinę kūrybą. Šių hipotezių ydingumas pasireiškė ne tuo, kad jos atkreipė dė-mesį į pirmų žmonių sąmonės mistinį religinį pobūdį, bet tuo, kad jos jį per-dėjo, suabsoliutino, visą dvasinės kultūros evoliuciją parodydamos blau-sioje misticizmo šviesoje. Šios hipotezės atkreipia dėmesį tik į vieną pir-mykščių žmonių visuomenės bruožą — jos bejėgiškumą, ir visai neatsi-žvelgia į to meto materialinės veiklos išsivystymą, jos pasiekimus. Pir-mykštės pasaulėžiūros mokslinė rekonstrukcija turi būti pagrįsta vieningo sudvejinimu ir prieštarų jo dalių pažinimu²¹. Sąlygojamos skirtingų praktinių reikmių, pirmų žmonių gyvenime išsiskiria skirtingos tendencijos: racionali-pažintinė ir religinė-mistinė. Būtent tai reikia

¹⁷ Th. Gomperz, Griechische Denken, Leipzig, 1896; J. Burnet, Early Greek Philosophy, London, 1892 ir kt.

¹⁸ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 95.

¹⁹ Žr.: W. Nestle, Vom Mythos zum Logos, Stuttgart, 1940.

²⁰ Ф. X. Кецугов, Проблема происхождения греческой философии.— «Философские науки», 1968, № 5, стр. 62.

²¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 345.

atsiminti, imantis pirmykštės pasaulėžiūros analizės bei rekonstravimo darbų.

Ypač svarbu yra skirti tyrinėjimų psichologinį, religinį ir gnoseologinį aspektus, o tiriant — nepainioti jų.

Užsienyje mitologinės pasaulėžiūros problemos stropiai analizuojamos, joms skiriamos stambios monografijos. Tačiau, analizuojant idealistinės metodologijos pagrindu, pirmieji žmonių dvasinės kultūros žingsniai yra mistifikuojami, religijai suteikiamas ypatingas pirmųjų vertybių formuotojos vaidmuo. Šių problemų sprendimas marksistinės metodologijos pagrindu yra labai aktualus, nes leidžia geriau suprasti žmonijos dvasinės kultūros evoliuciją.